

Övre Bruket vid Bernshammar

Påbörjad takomläggning m.m.

Antikvarisk rapport

Valbricka 2:17
Bro socken
Köpings kommun
Västmanland

Helén Sjökvist

Övre bruket i Bernshammar

Påbörjad takomläggning m.m.

Antikvarisk rapport

Valbricka 2:17
Bro socken
Köpings kommun
Västmanland

Helén Sjökvist

Utgivning och distribution:
Stiftelsen Kulturmiljövård
Stora gatan 41, 722 12 Västerås
Tel: 021-80 62 80
Fax: 021-14 52 20
E-post: info@kmmmd.se

© Stiftelsen Kulturmiljövård 2013

Omslagsfoto: Övre bruket. Foto: Helén Sjökvist.

Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Ärende nr MS2012/02954.

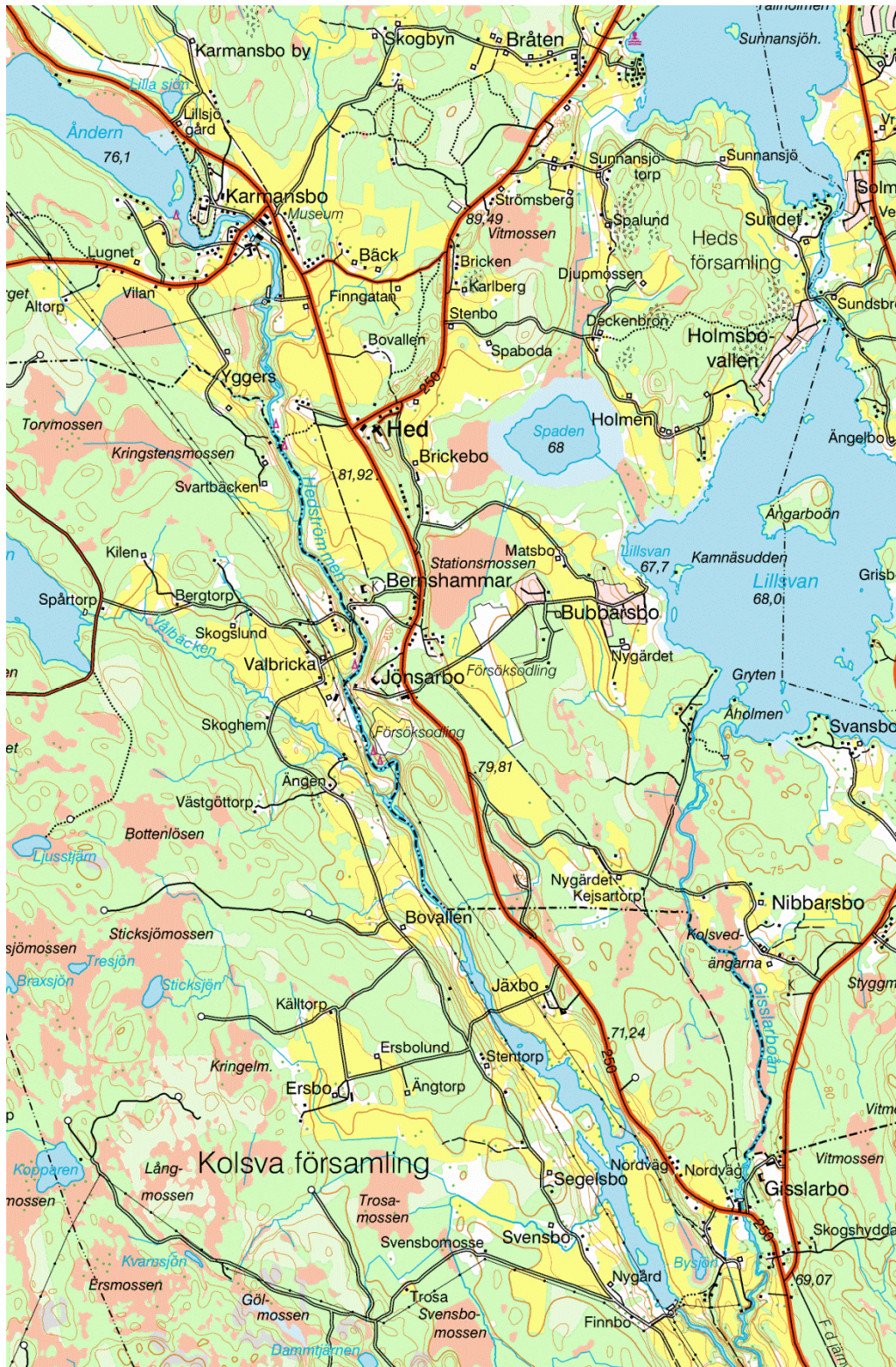
ISBN: 978-91-7453-288-3

Tryck: Just Nu, Västerås 2013.

Innehåll

Inledning.....	5
Bakgrund	5
Historik.....	5
Kortfattad kulturhistorisk värdering av byggnaden.....	7
Kortfattad beskrivning av byggnaden.....	8
Genomförande	11
Takomläggning.....	11
Hussvampsangrepp	14
Resultat	18
Referenser.....	19
Kart- och arkivmaterial	19
Otryckta källor.....	19
Litteratur.....	19
Tekniska och administrativa uppgifter	19

Figur 1. Byggnadens läge, markerat med en ring. Utdrag ur Gröna kartan. Skala 1:50 000.

Inledning

Under 2012 lämnade Länsstyrelsen i Västmanland bidrag till kulturhistoriskt värdefull bebyggelse för en takomläggning och reparation av skorstenar på den gamla arbetarbostaden vid Övre bruket vid Bernshammars herrgård, dnr. 434-04721-2010. Bebyggelsen ligger inom riksintresse för Kulturmiljövården. Stiftelsen Kulturmiljövård anlätades av ägarna för antikvarisk medverkan.

Figur 2. Den röda pilen markerar aktuell byggnad. Rödsrasterat område markerar riksintresse för kulturmiljövården. Karta: LstGis.

Bakgrund

I augusti 2012 påbörjades en takomläggning på en av Bernshammars gamla arbetarbostäder vid Övre Bruket i Valbricka. Då teglet på västra takfallet delvis plockats ned upptäcktes emellertid att det interiört fanns ett omfattande hussvampsangrepp i byggnaden. Projektet kom därför, i samråd med Länsstyrelsen, att istället omfatta en kartläggning av hussvampsangreppets omfattning.

Historik

Byggnadens ålder är okänd men den skulle av vissa byggnadsdetaljer att döma kunna vara uppförd under slutet av 1700-talet. Vissa menar att byggnaden först skulle ha blivit uppförd på östra sidan av Hedströmmen och därefter flyttats till det nuvarande

läget under 1800-talet då de två i norr angränsande byggnaderna uppfördes.¹ Mest troligt är ändå att byggnaden har uppförts på platsen. För att klarlägga byggnadens historik närmare behövs en mer omfattande dokumentation.

På en karta över Valbricka från år 1748 är området väster om Bernshammar markerat som utmark men med ett särhägnat inägområde som benämns Jan Jöns Torp. En byggnad är markerad på konceptkartan, Lantmäteriverket akt: 19-kos-67, men däremot inte på den renritade kartan, Lantmäteristyrelsens arkiv: akt T8-29:2. Man kan emellertid anta att konceptkartan är mer tillförlitlig i detta hänseende. Bebyggelse var alltså etablerad på platsen redan vid 1700-talets mitt, men det är fortfarande osäkert om det rör sig om samma byggnad, eller en föregångare. Något tydligt kartmaterial från 1800-talet har inte återfunnits, varför man inte ytterligare kan ringa in bebyggelsens ålder på detta sätt.

Byggnaden har emellertid vissa drag som skulle kunna antyda att den är från sent 1700-tal eller tidigt 1800-tal. Det locklagda innertaket i flera av rummen är typiska för denna tid. Byggnaden har också många andra spår av äldre byggnadstekniker och material som kan placera den i denna tid.

Under de sista decennierna på 1700-talet och fram till 1810 var det mycket goda tider för Bergslagens järnbruk.² Exporten till England var stor p.g.a. den ökande industrialismen och de långvariga krigen ökade också Europas behov av järn. Vid 1800-talets början minskade dock exporten vilket gav följdverkningar för bruken. Ett byggnadsår omkring denna tid skulle alltså kunna sammanfalla med en generell expansionsfas för Bergslagens bruk.

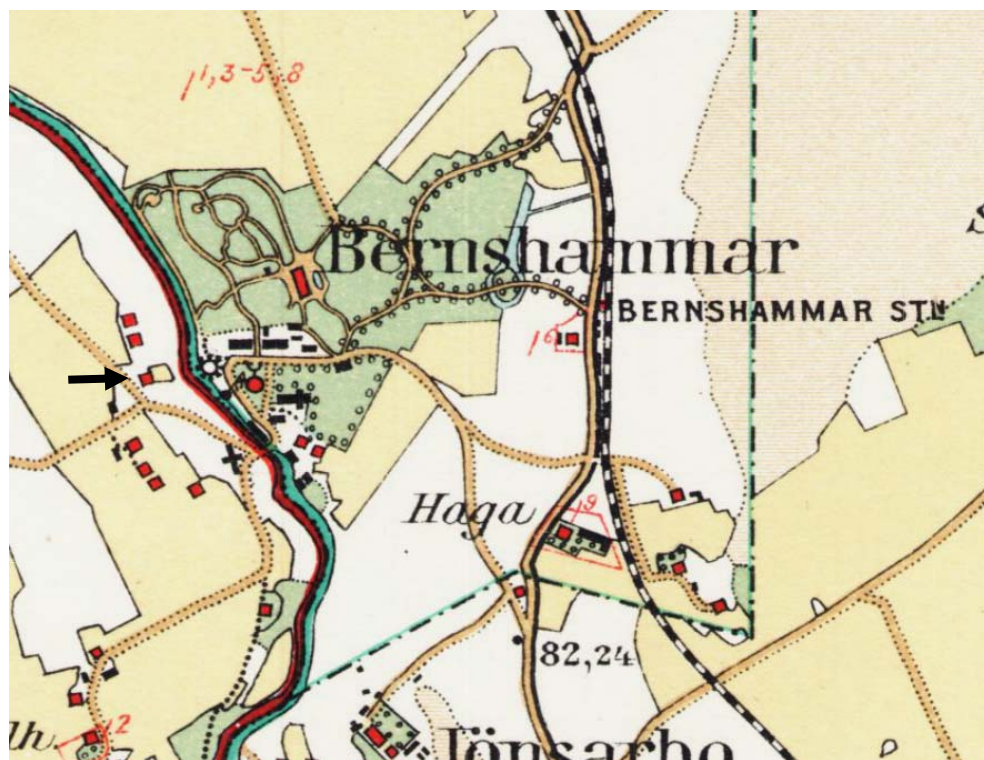
Figur 3. På konceptkartan över Valbricka från år 1748 ansas en byggnad under n:et i Jan i benämningen för Jan Jöns torp. Lantmäteriverkets arkiv: akt 19-kos-67.

Jan Jönstorp	142	i hagen åter till	6
	143	åker flog af majer hordwell och slagon Herr Jönns mitt efter lacken	19
			3 22 24

Figur 4. Jan Jönstorp beskrivet i den skriftliga akten till en karta över Valbricka från 1748. Lantmäteriverket akt: 19-kos-67.

¹ Mårud 2008.
² Ringdén 1978.

Figur 5. Bernshammars herrgård och bruk på häradsekonomiska kartan 1905-11. Aktuell byggnad är markerad med en svart pil.

Figur 6. Direkt norr om den aktuella byggnaden ligger ytterligare två tidigare arbetarbostäder. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 7. Nedre brukets arbetarbostad uppvisar stora likheter i utformning, fönstersättning mm, med övre bruket. Locklistpanelen på bilden från 1936 skiljer sig dock från övre brukets putsade fasad. Foto: Selling. Nordiska museets arkiv.

Kortfattad kulturhistorisk värdering av byggnaden

Genom alla de äldre byggnadstekniker och material som finns representerade i byggnaden uppbär den ett byggnadsteknikhistoriskt värde. Takkonstruktionen med åsar och tätt liggande tunna raftor och näverundertak är ett sådant exempel. Likaså reveteringens uppbyggnad och den underliggande golvkonstruktionen med jordfyllt bjälklag.

Byggnadens socialhistoriska värde bygger på att den som arbetarbostad ingår i en bruksmiljö vars hierarkiska struktur speglas i herrgårdens corps de logis och arbetarbostäder med olika status. De historiska sammanhangen blir tydliga genom att flera olika gruppers bostäder finns bevarade.

Byggnaden har även ett visst samhällshistoriskt värde som en del i Bernshammars och Valbrickas bruksmiljö, och i ett större sammanhang bruksmiljöerna omkring Hedströmmen. Den visar på brukens behov av arbetskraft och expansionsfaser. Möjligen kan byggnaden vara uppförd under den för Bergslagen expansiva perioden i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet som bör ha inneburit ett ökat behov av bostäder på bruken.

Byggnadens miljöskapande värde är stort. I synnerhet då den ingår i ett kulturlandskap utmed Hedströmmen som är klassat som riksintresse för kulturmiljövården.

Byggnaden har en hög autenticitet vilket höjer det kulturhistoriska värdet generellt. Såväl exteriört som interiört är byggnaden välbevarad i ett antikvariskt perspektiv.

Byggnaden har ett högt pedagogiskt värde genom de lätt urskiljbara byggnadsteknikerna och tydliga prägel av arbetarbostad. Stärker det socialhistoriska värdet.

Kortfattad beskrivning av byggnaden

Byggnaden är uppförd med längdaxeln i nordsydligt läge, väster om Hedströmmens sträckning. Den har endast ett våningsplan som ursprungligen inrymt fyra lägenheter för arbetare vid bruket. Även det stora vindsutrymmet är indelat i fyra delar.

Huset har en stomme av liggande, slätbilat timmer med tio stycken utknutar. Timret har tidigare varit avfärgat med en röd slamfärg men har senare, troligen under 1800-talets senare del, reveterats. Reveteringen är uppbyggd med en underliggande lerklining fäst på diagonalspikade smala ribbor och därefter en kalkputs.

Lerklining är påslagen i relativt tjockt lager och försedd med ett tätt hålat mönster för att ge fäste för kalkputsen. Troligen har lerklining använts som stockningsbruk för att släta till ytan och därefter har den dyrare kalkputsen lagts på. Kalkputsen är emellertid nödvändig då lerputsen inte tål väta i större utsträckning.

Byggnaden har ett åstak mednockås och tre sidoåsar. Östra takfallets undertak har tätt liggande smala, obarkade sparrar eller rafter med ett överliggande näverlager och därefter tvåkupigt tegel. Västra takfallets undertak har glesare ställda sparrar med horisontellt lagda brädbakar med ovanliggande tjockt näverlager under teglet.

Grunden är lagd med fältsten och delvis fogstruken eller putsad.

Figur 8. Byggnadens västra fasad. Vid den mittersta knuten har ett takläckage lett till rötskador i timret och putsbortfall. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 9 och 10. Entrén finns på den östra fasaden. Vissa putsbortfall finns även där men skadorna i stommen är inte av samma allvarliga art. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 11. Norra gaveln. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 12. Södra gaveln med större putsbortfall. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 13. Reveteringen är uppbyggd med en underliggande lerklining fäst på diagonalspikade smala ribbor och därefter en kalkputs. Underst syns det röda timret. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 14. Grunden av sten, södra fasaden. Innanför ans en äldre betonggjutning som kan visa på att bjälklaget innanför har sjorts om under 1900-talet. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 15. Östra takfallets undertak sett från vinden. Tätt liggande, smala, obarkade sparrar eller raftor där det överliggande näverlagret ans i gliporna. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 16. Västra takfallets undertak med glesare ställda sparrar med horisontellt lagda brädbakar med framskymtande näverlager. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 17. Takkonstruktion mednockås och sidoåsar. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 18. Skorstensstock med flera kanaler. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 19. Datering och signering på skorstensstocken. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 20. Vindsdörr med bandgångjärn och stocklås. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 21. Fönsterglugg på vindens östra sida. Foto: Helén Sjökvist.

Genomförande

Takomläggning

Tegelpannorna plockades delvis ned från delar av det västra takfallet, bland annat där skadorna var uppenbara. Pannorna, i strängpressat tegel från Heby, var i gott skick och tanken var att dessa skulle vara möjliga att återanvända i stor utsträckning. Undertaket av näver var också i förvånansvärt gott skick där man inte haft något läckage i tegeltaket. Näverlagren är tjocka och har stått emot väta mycket bra. Också läkten var i relativt gott skick.

Vindskivorna är mycket dåliga. Det som från marken tycktes vara trätjära kan ev. vara en svart färg, men har en viss petroleumdoft, varför det är lite osäkert vad man behandlat vindskivorna med tidigare. Mot söder syns hur man byggt på vindskivorna, kanske då man täckt taket med tegel.

Hängränna finns bara på en mindre del av fasaden. Det finns inte heller spår av hängränna på resten av takfallet vilket antingen tyder på att man aldrig haft hängränna på den delen, eller på att man vid senaste takomläggningen har bytt delar av takfoten och inte återmonterat hängrännan.

Skorstenarna är i dåligt skick med omfattande frostsprängningar. Den södra är i sämst skick, i synnerhet krönet. Det är osäkert om den rundade delen av krönfrisen är av hugget eller formlaget tegel.

I södra delen av byggnaden kunde man från vinden konstatera attnockåsen är dålig.

Då hussvampsangreppet blev känt avstannade arbetet med takomläggningen och takpannorna återlades för att få ett regnskydd på byggnaden.

Figur 22. Närbild av takskada, där man även tycks skymta undertaket av näver. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 23. Även förstuvkisten har skador på taket. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 24 och 25. Exempel på takläckage sett från vinden. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 26. Antäckning saknas eller är mycket bristfällig kring den ena skorstenen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 27. Nockåsen är kraftigt rötskadad vid pilen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 28. Västra takfallet sett mot norr. Strax till höger om mitten syns ett ställe där takläckaget gått igenom läket, näver och skadat undertaket. Norra skorstenen är i något bättre skick än den södra. Räcker troligen med omfogning. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 29. Ytterligare ett ställe på västra takfallet, nedanför den södra skorstenen, där takläckaget gått igenom takets konstruktion. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 30. Västra takfallet, nedre södra hörnet. Tjocka lager med näver. Påbyggd vindskåva. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 31. Detalj av den södra skorstenens krönparti. Teglet är skadat och plåtavtäckningen är till större delen borta. Det är osäkert om den rundade delen av frisen är av hugget eller formslaget tegel. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 32. Norra skorstenen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 33. Östra takfallet är till synes i bättre kondition än västra takfallet. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 34. Östra takfallet mitt över veranda. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 35. Troligen tjärade vindskivor. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 36. Västra takfallet återtäckt. Foto: Helén Sjökvist.

Hussvampsangrepp

Hussvampen, som först lokaliserats till båda sidorna av mellanväggen i byggnadens mittparti, konstaterades ha spridning i hela byggnaden. Svampkroppar och mycel finns bl.a. i taket i byggnadens sydvästra del samt på flera ställen på vinden, bland annat i en tröskel i norra delen av byggnaden. Det tycks alltså som om svampen etablerat sig i hela byggnaden vilket försvårar en eventuell sanering.

Trägolvet har tagits bort helt från rummet norr om mellanväggen med det först konstaterade hussvampsangreppet. Ett underliggande golv som återfinns är troligen original och kvarstår endast som helt rötangripet virke, i princip helt förmultnat. Överliggande golv och bjälkar var angripna av svamp och virket har bränts. (Fotograferat av Mats Arnelind). Underliggande golv har haft en jordfylld trossbotten, eventuellt med en kalkblandad sandig fyllning.

I rummet söder om mellanväggen i byggnadens mittparti är golvet till lite mer än hälften uppbrutet. Svampangreppen syns på bjälkar längre in under golvkonstruktionen. Nuvarande golvkonstruktion är troligen inte så gammal då det under denna finns gjutna ”plintar” som skall bära upp bjälklaget. Bjälkarna, som då lagts tillbaka tycks dock kunna vara de äldre.

Ytterväggen hade så omfattande rötskador att det uppstod stora hål vid rivning av mellanväggens konstruktion. Även den överliggande bärande delen är kraftigt rötskadad.

Figur 37. Vägg, mitt i byggnaden, som drabbats värst av takläckaget. Här kunde hussvampsangreppet först lokaliserats (Längst bort till vänster syns västra ytterväggen och till höger innerväggen). Den övre ringen markerar synligt svampmycel, se bild nedan, och den nedre ringen markerar en svampkropp som kommer fram under listen och upp på väggen. Foto: Helén Sjökvist.
Figur 38. Närbild på den först lokaliserade synliga hussvampskroppen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 39. Svampmycel på väggen, delvis dold av lerklining. Till höger syns den p.g.a. fukten nedfallna pappspänningen. Bakomliggande timmer är i dålig kondition. Foto: Helén Sjökvist.
Figur 40. Närbild av svampmycel. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 41. Rummet söder om den rivna mellanväggen. Golvet delvis upptaget. Rötskadorna har gjort att det uppstått stora hål i ytterväggen där denna varit sammantimrad med mellanväggen. Sedd mot nordväst. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 42. Svampangrepp i bjälklag i rummet söder om den rivna mellanväggen. I bakgrunden syns spisen och kakelugnen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 43. Delar av mellanväggen med svampangrepp är borttagen. Sedd mot norr. Relativt kraftig stengrund under mellanväggen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 44. Vindsbjälklaget. Överliggande bärande bjälke svamp- och rötangripen. Röta orsakad av tidigare takläckage. Locklagt bräddtak på bjälkarna. Sedd mot norr. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 45. Borttagen del av mellanvägg sedd från rummet norr om svampangreppet. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 46. Spår av underliggande trägolv som ligger med jordfylld trossbotten. Sett mot norr. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 47. Ett omfattande svampangrepp uppdagades i taket i byggnadens södra del då takpappen revs ned. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 48. Svampangrepp pånockåsen. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 49. Svampangripen tröskel/bjälke vindens norra del. Sedd mot norr. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 50. Svampangripen tröskel/bjälke i byggnadens norra del, sedd mot söder. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 51. Hål i ytterväggen som uppkommit vid partiell rivning av intimerad mellanvägg. Foto: Helén Sjökvist.

Figur 52. Hål i yttervägg sett från vinden. En del av bjälklaget har tagits upp i samband med kartläggningen av svampen. Foto: Helén Sjökvist.

Resultat

Hussvampsangreppet i byggnaden är mycket omfattande och spridningen har redan skett till stora delar av byggnadens konstruktion.

De alternativ som finns till att gå vidare skulle kunna vara:

1. Total sanering av byggnaden
2. Ingen åtgärd mer än rivning.
3. En mer detaljerad byggnadshistorisk dokumentation innan rivning.

Alternativ 1 kommer troligen att bli mycket kostsamt men byggnaden står kvar. Svårigheten är att veta hur stora kostnaderna blir eftersom svampen tycks vara mycket spridd och alla delar är troligen inte lokaliserade. Det är också osäkert hur mycket originalmaterial som kan sparas vid en sanering.

Alternativ 2 är troligen det ur ekonomisk synvinkel billigaste alternativet men ur antikvarisk synvinkel är det olyckligt om ingenting kan bevaras för framtiden.

Alternativ 3 gör att byggnaden inte finns kvar för framtiden, men kunskapen om den kan arkiveras.

En dokumentation av byggnaden bör innehålla bl.a. uppmätningar av byggnaden och fotografering. Man bör även mer detaljerat beskriva och mäta upp detaljer som visar på de äldre byggnadstekniker som finns representerade i byggnaden samt sätta dessa i ett historiskt och hantverksmässigt sammanhang.

Referenser

Kart- och arkivmaterial

Lantmäteristyrelsens arkiv: akt T8-29:2.
Lantmäteriverket akt: 19-kos-67.
Häradsekonomska kartan 1905-11

Otryckta källor

Mårud, Tobias. *F.d. arbetarbostad Långa längan vid Övre bruket, Valbricka 2:17, Kolsva socken, Köpings kommun*. Skrivelse från Västmanlands läns museum daterat 080123 dnr: 08019.

Litteratur

Ringdén, Ulva. 1978. *Bernshammar – en bruksherrgård och dess tillkomsthistoria*. Västmanlands fornminnesförenings årsskrift LVI 1978. Västerås.

Tekniska och administrativa uppgifter

Stiftelsen Kulturmiljövård projektnr:	12071
Länsstyrelsen dnr:	434-04721-2010
Fastighetsbeteckning:	Valbricka 2:17
Landskap:	Västmanland
Län:	Västmanlands län
Socken:	Bro
Beställare	Nils Gardell, Charlotte Lorichs, Louise Lorichs
Entreprenör:	Mats Arnelind MA-bygg Kolsva
Antikvarisk medverkan:	Helén Sjökvist Stiftelsen Kulturmiljövård Stora gatan 41 722 12 Västerås

